

śrī-śrī gaura-vidhur jayati

rāga-vartma-candrikā

prathamah prakāśah

śrī-rūpa-vāk-sudhāsvādī cakorebhyo namo namaḥ |
yeṣāṃ kṛpā-lavair vaksye rāga-vartmani candrikām ||1||
śrīmad-bhakti-sudhāmbhodher bindur yaḥ pūrva-darśitaḥ |
tatra rāgānugā bhaktiḥ saṅkṣiptātra vitanyate ||2||
vaidhī bhaktir bhavet śāstraṃ bhaktau cet syāt pravartakam |
rāgānugā syāc ced bhaktau lobha eva pravartakaḥ ||3||
bhaktau pravṛttir atra syāt tac-cikīrṣā suniścayā |
śāstrāl lobhāt tac-cikīrṣū syātām tad-adhikāriṇau ||4||

tatra lobho lakṣitaḥ svayam śrī-rūpa-gosvāmi-caraṇair eva—

tat tad-bhāvādi mādhye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstraṃ na yuktim ca tal lobhotpatti lakṣaṇam || [bha.ra.si.1.2.292]

vraja-līlā parikara-sthā śṛṅgārādi-bhāva-mādhye śrute dhīr idaṃ mama bhūyat iti
lobhotpatti-kāle śāstra-yukty-apekṣā na syāt | satyām ca tasyām lobhatvasyaivāsiddheḥ | nahi
kenacit śāstra-dṛṣṭyā lobhaḥ kriyate, nāpi lobhaniya-vastu prāptau svasya योग्ययोग्यatva-
vicāraḥ ko'py udbhavati | kintu lobhaniya-vastuni śrute dṛṣṭe vā svata eva lobha utpadyate ||5||

--o)0(o--

sa ca bhagavat-kṛpā-hetuko'nurāgi-bhakta-kṛpā-hetukaś ceti dvividhaḥ | tatra bhakta-kṛpā-
hetuko dvividhaḥ prāktana ādhunikaś ca | prāktanah—paurva-bhāvika-tādṛśa-bhakta-
kṛpotthaḥ | ādhunikaḥ—etaj-janmāvadhi-tādṛśa-bhakta-kṛpotthaḥ | ādye sati lobhānantaram
tādṛśa-guru-caraṇāśrayaṇam | dvitīye guru-caraṇāśrayānantaram lobha-pravṛttir bhavati | yad
uktam—

kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-lābhaika-hetukā |
puṣṭi-mārgatayā kaiścid iyaṃ rāgānugocyate || [bha.ra.si. 1.2.309] ||6||

—o)0(o—

tataś ca tādṛśa-lobhavato bhaktasya lobhaniya-tad-bhāva-prāpty-upāya-jijñāsāyām satyām
śāstra-yukty-apekṣā syāt | śāstra-vidhinaiva śāstra-pratipādita-yuktyaiva ca tat-pradarśanāt,
nānyathā | yathā dugdhādiṣu lobhe sati katham me dugdhādikam bhaved iti tad-upāya-
jijñāsāyām tad-abhijñāpta-jana-kṛtopadeśa-vākyāpekṣā syāt | tataś ca gām krīṇātu bhavān ity

ādi-tad-upadeśa-vākyaḍ eva gavānayana-tad-ghāsa-pradāna-tad-dohana-prakaraṇādikam tata eva śikṣeṇ na tu svataḥ | yaḍ uktam **aṣṭama-skandhe**—

yathāgnim edhasy amṛtaṁ ca goṣu
bhuvy annam ambūdyamane ca vṛttim |
yogair manuṣyā adhiyanti hi tvām
guṇeṣu buddhyā kavayo vadanti || [bhā.pu. 8.6.12] ||7||

--o)0(o--

sa ca lobho rāga-vartma-vartinām bhaktānām guru-padāśraya-lakṣaṇam ārabhya svābhīṣṭa-
vastu sāksāt-prāpti-samayam abhivyāpya—

yathā yathātmā parimṛjyate'sau
mat-puṇya-gāthā-śravaṇābhidhānaiḥ |
tathā tathā paśyati vastu sūkṣmaṁ
cakṣur yathaivāñjana-samprayuktaṁ || [bhā.pu. 11.14.25]

iti bhagavad-ukter bhakti-hetukāntaḥ-karaṇa-śuddhi-tāratamyāt prati dinam adhikādhiko
bhavati ||8||

--o)0(o--

udbhūte tādrṣe lobhe śāstra-darśiteṣu tat-tad-bhāva-prāpty-upāyeṣu **ācārya-caitya-vapuṣā sva-
gatiṁ vyanakti** [bhā.pu. 11.29.6.] ity uddhavokteḥ keṣucid guru-mukhāt keṣucid abhijñā-
mahodayānurāgi-bhakta-mukhāt | abhijñāteṣu keṣucid bhakti-mṛṣṭa-citta-vṛttiṣu svata eva
sphuriteṣu sollāsam evātiśayena pravṛtṭiḥ syāt | yathā kāmārthinām kāmopāyeṣu ||9||

--o)0(o--

tac ca śāstraṁ sarvopaniṣat-sāra-bhūtaṁ **yeṣām ahaṁ priya ātmā sutaś ca sakhā guruḥ suhrdo
daivam iṣṭam** [bhā.pu. 3.25.38] ity-ādi-vākya-nicayākara-śrī-bhāgavata-mahā-purāṇam eva |
tathā tat-pratipādita-bhakti-vivaraṇa-cañcū-śrī-bhakti-rasāmṛtārṇavādikam api | tatratyām
vākya-trayaṁ, yathā—

kṛṣṇaṁ smaran janam cāsyā preṣṭhaṁ nija-samīhitam |
tat-tat-kathā-rataś cāsau kuryād vāsam vraje sadā ||
sevā sādḥaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ ||
śravaṇotkīrtanādīni vaidha-bhakti-uditāni tu |
yāny aṅgāni ca tāny atra vijñeyāni mañiṣibhiḥ || [bha.ra.si. 1.2.294-6] iti |

trikam atra kāmānuga-pakṣe eva vyākhyāyate ||10||

--o)0(o--

prathamataḥ kṛṣṇam smaran itī smaraṇasyātra rāgānugāyam mukhyatvaṁ rāgasya mano-
dharmatvāt | preṣṭham nija-bhāvocita-līlā-vilāsinam kṛṣṇam vṛndāvanādhīsvaram | asya
kṛṣṇasya janam ca kīdṛṣam nija-samīhitam svābhilaṣaṇīyam śrī-vṛndavaneśvarī-lalitā-viśākhā-
śrī-rūpa mañjary-ādikam | kṛṣṇasyāpi nija-samīhitatve'pi taj-janasya ujjala-bhāvaika-
niṣṭhātāt nija-samīhitatvādhikyam | vraje vāsam itī asāmarthye manasāpi | sādḥaka-śarīreṇa
vāsas tu uttara-ślokārthataḥ prāpta eva | sādḥaka-rūpeṇa yathāvasthita-dehena | siddha-
rūpeṇāntaś-cintitābhīṣṭa-tat-sākṣāt-sevopayogi-dehena | tad-bhāva-lipsuna—tad-bhāvaḥ sva-
preṣṭha-kṛṣṇa-viṣayakaḥ sva-samīhita-kṛṣṇa-janāśrayakaś ca yo bhāva ujjalākhyas tam
labdhum icchatā | sevā—manasaivopasthāpitaiḥ sākṣād apy upasthāpitaiś ca samucita-
dravyādibhiḥ paricaryā kāryā |

tatra prakāram aha—vraja-lokānusārataḥ | sādḥaka-rūpeṇānugamyamānā ye vraja-lokāḥ śrī-
rūpa-gosvamy-ādayaḥ ye ca siddha-rūpeṇānugamyamānā vraja-lokāḥ śrī-rūpa-mañjary-
ādayas, tad-anusārataḥ | tathaiva sādḥaka-rūpeṇānugamyamānā vraja-lokāḥ prāpta-kṛṣṇa-
sambandhino janāś candrakanty-ādayaḥ daṇḍakāraṇya-vāsi-munayaś ca **bṛhad-vāmana-**
prasiddhāḥ śrutayaś ca yathā-sambhavaṁ jñeyāḥ | tad-anusāratas tat-tad-ācāra-dṛṣṭyety
arthaḥ |

tad evam vākya-dvayena smaraṇam vraja-vāsam coktvā śravaṇādīnāpy āha—
śravaṇotkīrtanādīnīti | guru-padāśrayaṇādīni tv ākṣepa-labdhāni | tāni vinā vraja-lokānugaty-
ādikam kim api na sidhyed ity ato mañīṣibhir itī mañīṣayā vimṛśyaiva svīya-bhāva-samucitāny
eva tāni kāryāni, na tu tad-viruddhāni ||11||

--o)0(o--

tāni cārcana-bhaktāv ahaṅgrahopāsanā-mudrā-nyāsa-dvārakā-dhyāna-rukmiṇy-ādi-pūjādīny
āgama-śāstra-vihitāny api naiva kāryāni | bhakti-mārge'smin kiñcit kiñcit āṅga-vaikalye'pi
doṣābhāva-śravaṇāt | yad uktam—

yān āsthāya naro rājan na pramadyeta karhicit |
dhāvan nimīlya vā netre na skhalen na pated iha || [bhā.pu. 11.2.31] itī |

na hy āṅgopakrame dhvaṁso
mad-bhakter uddhavāṅv api | [bhā.pu. 11.29.20] itī ca |

āṅgi-vaikalye tv asty eva doṣaḥ | yān śravaṇotkīrtanādīn bhagavad-dharmān āśritya ity ukteḥ |

śruti-smṛti-purāṇādi-pañcarātra-vidhiṁ vinā |
aikāntikī harer bhaktir utpātāyaiva kalpate || ity ukteś ca |

lobhasya pravartakatve'pi nija-bhāva-pratikūlāny uktāni sarvāni śāstra-vihitānāḥ
tyāgānaucityam itī buddhyā yadi karoti, tadā dvārakā-pure mahiṣī-jana-pariijanatvaṁ
prāpnotī | yad uktam—

riramsām suṣṭhu kurvan yo vidhi-mārgeṇa sevate |
kevalenaiva sa tadā mahiṣītvam iyāt pure || [bha.ra.si. 1.2.303]

kevalenaiva kṛtsnenaiva na tu nija-bhāva-pratikūlan mahinī-pūjadīn kāḥścit kāḥścid aḥśān parityajyety arthaḥ | nirṇīte kevalam iti tri-liṅgam tv eka-kṛtsnayoh ity amarah | kevalena vidhi-mārgeṇa pure mahiṣītvam miśreṇa mathurāyām iti vyākhyā nopapadyate | pure yathā mahiṣītvam tathā mathurāyāḥ kim-rūpatvam ? kubjā-parikaratvam iti cet kevala-vidhī-bhakti-phalād api miśra-vidhī-bhakti-phalasya apakarṣaḥ khalu anyāya eva | rāmāniruddha-pradyumna-rukmiṇyā sahito vibhuḥ iti gopāla-tāpanī-śruti-dṛṣṭyā rukmiṇī-pariṇayo mathurāyām ity ato rukmiṇī-parikaratvam iti vyākhyā tu na sārvalaukiki | rādhā-kṛṣṇopāsakaḥ katham kubjām vā rukmiṇīm vā prāpnotīti dvitīyaś cānyāyaḥ | vastutas tu lobha-pravartitaḥ vidhi-mārgeṇa sevanam eva rāga-mārga ucyate | vidhi-pravartitaḥ vidhi-mārgeṇa sevanam ca vidhi-mārga iti | vidhi-vinā-bhūtaḥ sevanam tu śruti-smṛty-ādi-vākyād utpāta-prāpakam eva ||12||

--o)0(o--

(13)

atha rāgānugāya aṅgāny anyāni bhajanāni kāni kīdṛṣīni kim-svarūpāni katham kartavyāni akartavyāni vety apekṣāyām ucyate | svābhīṣṭa-bhāva-mayāni svābhīṣṭa-bhāva-sambandhīni, svābhīṣṭa-bhāvānukūlāni svābhīṣṭa-bhāvāviruddhāni svābhīṣṭa-bhāva-viruddhāni iti pañca-vidhāni bhajanāni śāstre dṛṣyante | tatra kānicit sādhyā-sādhana-rūpāni kānicit sādhyam premānam prati upādāna-kāraṇāni kānicit nimitta-kāraṇāni kānicit bhajana-cihnāni kānicid upakāraṇāni kānicit apakāraṇāni kānicit taṭasthāni iti | etāni vibhajya darśyante ||13||

--o)0(o--

(14)

tatra dāsyā-sakhyādīni svābhīṣṭa-bhāva-mayāni sādhyā sādhanā rūpāni | guru-pādāśrayato mantra-japa-dhyānādīni sādhyam pratyupādāna-kāraṇatvād bhāva-sambandhīni | japen nityam ananya-dhīḥ ity ādy-ukte nitya-kṛtyāni, japyāḥ svābhīṣṭa-saṁsargī kṛṣṇa-nāma mahā-manuḥ iti gaṇoddeśa-dīpikokteḥ siddha-rūpenānugamyamānānam api mantra-japa-darśanāt upādāna-kāraṇatvena bhāva-sambandhīni gāḥ sarvendriyāni vindan eva san mama gopa-strī-jana-vallabho bhavaty abhīṣṭa-saṁsargī kṛṣṇa-nāma eva mahā-manuḥ sarva-mantra-śreṣṭha ity aṣṭādaśākṣaro daśākṣaraś ca mantra eva arthād ukto bhavātīti gaṇoddeśa-dīpikā-vākyārtho jñeyaḥ | svīya-bhāvocita-nāma-rūpa-guṇa-līlādi-smaraṇa-śravaṇādīni upādāna-kāraṇatvād bhāva-sambandhīni | tathā hi—gītāni nāmāni tad-arthakāni gāyan vilajjo vicared asaṅgaḥ [bhā.pu. 11.2.39] iti | śṛṇvanti gāyanti gṛṇanty abhīkṣṇaśaḥ smaranti nandanti tavehitam janāḥ [bhā.pu. 1.8.36] ity ādy ukter abhīkṣṇa-kṛtyāni |

atra rāgānugāyām yan mukhyasya tasyāpi smaraṇasya kīrtanādhīnatvam avaśyam vaktavyam eva | kīrtanasyaiva etad yugādhikāratvāt sarva-bhakti-mārgeṣu sarva-śāstraish tasyaiva sarvotkarṣa-pratipādanāc ca | tapāmsi śraddhayā kṛtvā premādhyā jajñire vraje [u.nī. 3.48] ity

ujjvala-nīlamanṅy-ukter anugamyamānānām śrutīnām premāṅam prati tapasām karaṅatvāvagamaāt | kalāv asmin tapo'ntarasya vigītatvāt—mad-arthaṅ yad vratam tapaḥ [bhā.pu. 11.19.23] iti bhagavad-ukter ekādaśī-janmaṣṭamy-ādi-vratāni tapo-rūpāni iti nimitta-kāraṅāni naimittika-kṛtyāni akaraṅe pratyavāya-śravaṅān nityāni | tattraivaikādaśī-vratasyānvaye govinda-smaraṅam nṛṅam yad ekādaśy-upoṣaṅam iti smṛter upādāna-kāraṅa-smaraṅasya lābhād amśena bhāva-sambandhitvam api vyatireke tu mātṛhā pitṛhā caiva bhratṛhā guruḥ tathā ity-ādi-skānda-di-vacanebhyo guru-hanṛtvādi-śravaṅān nāmāparādha-lābhaḥ brahmaghṅasya surāpasya steyino guru-talpinaḥ iti viṣṅu-dharmottaroḥkter anapāyi-pāpa-viṣeṣa-labhaṣ ca iti nindā-śravaṅād atyāvāsyaka-kṛtyatvam | kim bahuna—

parama-padam āpanne harṣe vā samupasthite |
naikādaśīm tyajed yas tu tasya dikṣāsti vaiṣṅavi |
viṣṅv-arpitākḥilācāraḥ sa hi vaiṣṅava ucyate ||

iti skānda-vākyābhyām ekādaśī-vratasya vaiṣṅava-lakṣaṅatvam eva nirdiṣṭam | kim ca vaiṣṅavānām bhagavad-anivedita-bhojana-niṣedhaḥ—vaiṣṅavo yadi bhuñjīta ekādaśyām pramādataḥ ity atra bhagavān niveditānnasyaiva bhojana-niṣedho'vagamyate | kārttika-vratasya ca tapo'mśena nimittatvam śravaṅa-kīrtanādy-amśena upādānatvam api | śrī-rūpa-gosvami-caraṅānām asakṛd uktau kārttika-devateti kārttika-devīty ūrjjā-devīti urjješvarīti śravaṅād viṣeṣataḥ śrī-vṛndavaneśvarī-prāpakatvam avagamyate |

ambarīṣa-śuka-proktaṅ nityam bhāgavataṅ śṅṅu iti smṛteḥ kramena śrī-bhāgavata-śravaṅāder nitya-kṛtyatvam uktam | kathā imāṣ te kathitā mahīyasām ity anantaraṅ

yas tūttama-śloka-guṅanuvādaḥ
prastūyate nityam amaṅgalaghṅaḥ |
tam eva nityam śṅṅuyād abhīkṣṅam
kṛṣṅe'malām bhaktim abhīpsamāṅaḥ || [bhā.pu. 12.3.15]

iti dvādaśoḥkter daśama-skandha-sambandhi-sva-preṣṭha-śrī-kṛṣṅa-carita-śravaṅāder yathā-yogyam nitya-kṛtyatvam abhīkṣṅa-kṛtyatvam bhāva-sambandhitvam ca |

nirmālya-tulasī-gandha-candana-mālā-vāsanādi-dhāraṅāni bhāva-sambandhīni | tulasī-kāṣṭhā-mālā-gopīcandanādi-tilaka-nāma-mudrā-caraṅa-cihnādi-dhāraṅāni vaiṣṅava-cihnāny anukūlāni | tulasī-sevana-parikramaṅa-praṅāmādīny apy anukūlāni | gavāśvātthā-dhatrī-brāhmaṅādi-sammānāni tad-bhāvaviruddhāni upakāraḥ | vaiṣṅava-sevā tūktā samastalakṣaṅavatī jñeyā | uktāny etāni sarvāni kartavyāni | yathaiva poṣyāt kṛṣṅād api sakāśāt tat-poṣakeṣv āvartita-dugdha-dadhi-navanītādiṣu vraješvaryā adhikaivāpekṣā śrī-kṛṣṅam svastanya-payāḥ pibantaṅ bubhūkṣum apy apahāya tadīya-dugdhottaraṅarthaṅ gatavāt | tathaiva rāga-vartmānugamana-rasābhijña-bhaktānām poṣyebhyaḥ śravaṅa-kīrtanādibhyo'pi tat-poṣakeṣv eteṣu sarveṣu paramaivāpekṣaṅam naivānucitam |

ahaṅgrahopāsanā-nyāsa-mudrā-dvārakā-dhyāna-mahiṣy-arcanādīny apakāraḥ | na kartavyāni | purāṅāntara-kathā-śravaṅādīni taṣasthāni | atra bhakteḥ sac-cid-ānanda-rūpatvān nirvikāratve'pi yad upādānatvādikam tat khalu durvitarkyatvād eva bhakti-śāstreṣu tatra

prema-vilāsah syur bhāvaṁ snehādayas tu ṣaṭ ity ādiṣu vilāsa-śabdena vyañjitaṁ yathā rasa-śāstre vibhāvādi-śabdenātra khalu sukha-bodhārtham eva upādānādi-śabda eva prayukta iti kṣantavyaṁ sadbhiḥ ||14||

—o)0(o—

dvitīya-prakāśah

nanu,

na hāniṁ na glāniṁ na nija-grha-kṛtyaṁ vyasanitaṁ
na ghorāṁ nodghūrṇaṁ na kila kadanāṁ vetti kim api |
varāṅgibhiḥ svāṅgikṛta-suhṛd-anaṅgābhir abhito
harir vṛndaraṇye parama niśam uccair viharati ||

ity ādibhya eva śrī-vīndavanegvāry-ādi-prema-vilāsa-mugdhasya śrī-vrajendra-sūnor na kvāpi anyatrāvadhāna-sambhava ity avasīyate | tathā sati nānā-dig-deśa-vartibhir ananta-rāgānugīya-bhaktaiḥ kriyamāeāḥ paricaryādikaḥ kena svēkartavyaḥ vijdāpti-stava-pādādikāḥ ca kena śrotavyam | tad-arḡena paramātmā naivārḡāḡnor aikyād iti cet samādhir ayaḥ samyag ādhir eva tadārḡa-kīrṇānurāgi-bhaktānāṁ | tarhi kā gatiḥ? sākṣāt grāmad-uddhavoktir eva | sā ca yathā—

manreṣu māṁ vā upahūya yat tvam
akuṇṭhitākhaṇḍa-sadātma-bodhaḥ |
pṛccheḥ prabho mugdha ivāpramattas
tan no mano mohayatīva deva || [bhā.pu. 3.4.17]

asyārthaḥ-mantreṇu jarāsandha-vadha-rājasūyādy-artha-gamana-vicārādīṇu prastuteṇu mār vai niṣcitam upahūya yat pṛccheḥ--uddhava tvam atra kīr kartavyaḥ, tad brūhi ity apīcchaḥ | akuṇṭhitaḥ kalādīnā akhaṇḍāḥ paripūrēaḥ sadā sārvaḍika eva ātmano bodhaḥ sarvic-chaktir yasya sa mugdha iva yathānyo mugdho janaḥ pīcchati tathety arthaḥ | tat tava yugapad eva maugdhyāḥ sārvaḍyāḥ ca mohayatēva mohaty eva | atra mugdha iva tvāḥ na tu mugdha iti | mohayatēva na tu mohayatēti vyākhyāyār saēgaty-abhāvāt | asaēgatyeṇu karmaēy anēhasya bhāvo`bhāvasyety ādi-vākyeṇu madhye etad-vākyaśopyāśo vyārthaḥ syād ity atas tathā na vyākhyeyam | tatas ca dvārakā-lēāyār saty api sārvaḍdye yathā maugdhyāḥ tathāiva vīndāvana-lēāyām api saty api maugdhye sārvaḍdyaḥ tasyācintya-śakti-siddham eva mantavyam | ata eva varēitar grēlīlā-śuka-caraēaiḥ—sārvaḍdyatve ca maugdhye ca sārvaḍbhaumam idaḥ mahaḥ iti ||1||

atra sārvaḍdātvaḥ mahaiḡvāryam eva na tu mādhuryam | mādhuryaḥ khalu tad eva yad aiśvārya-vinābhūta-kevala-nara-līlātvena maugdhyam iti sthūla-dhiyo bruvate ||2||

mādhuryādikaḥ nirūpyate | mahaiḡvāryasya dyotane vādyotane ca nara-līlātvānatikramo mādhuryam | yathā pūtanā-prāṇa-hāritve`pi stana-cūrṇāēa-lakṇāēa-nara-bala-līlātvam eva | mahā-kaṭhōra-śakāṭa-sphoṭane`py ati-sukumāra-caraṇa-traimāsikyottāna-śāyi-bāla-līlātvam |

mahā-dīrgha-dāmāśakya-bandhatve'pi mātī-bhīti-vaiklavyam | brahma-baladevādi-mohane'pi sārva-jdātve'pi vatsa-caraṇa-līlātvam | tathā aiśvarya-sattva eva tasyādyotane dadhi-payaś-caurya' gopa-strī-lāmpatyādikam | aiśvarya-rahita-kevala-nara-līlātvena maugdhyam eva mādhyam ity ukte' krēṅā-capala-prākīta-nara-bālake'v api maugdhyar' mādhyam iti tathā na nirvācyam ||3||

aiśvarya' tu nara-lēātvasyānapekñitatve sati ēvaratvāviñkāra' | yathā mātā-pitarau prati aiśvarya' darçayitvā—

etad vām darśitam rūpaṁ prāg-janma-smaraṇāya me |
nānyathā mad-bhavaṁ jñānaṁ martya-liṅgena jāyate || [bhā.pu 10.3.44] ity uktam |

yathārjuna' prati-paçya me yogam aiśvaram ity uktvā aiśvarya' darçitam | vraje'pi brahmāe'ar' prati madju-mahimā-darçane para' sahasra-catur-bhujatvādikam apīti ||4||

atha bhakta-niñdhām aiśvarya-jdānam | ata eva yuvār' na na' sutau sākñāt pradhāna-puruṅeçvarau [bhā.pu. 10.65.18] ity ādi vasudevokte' | sakheti matvā prasabhar' yad uktam [gētā 11.41] ity arjunokteç ca ēvaro'yam ity anusandhāne'pi hīt-kampā-janaka sambhrama-gandhasyānudgamāt svīya-bhāvasyāti-sthairyam eva yad utpādayati tan mādhyam-jdānam | yathā—

vandinā tam upadeva-gaṇā ye
vādya-gīta-balibhiḥ parivavruḥ |
vatsalo vraja-gavām yad aga-dhro
vandyamāna-caraṇaḥ pathi vṛddhaiḥ || [bhā.pu. 10.35.21] iti ca yugala-gītokteḥ |

goṣṭham' prati gavānayana-samaye brahmendra-nāradādibhiḥ kṛtasya kṛṣṇa-stuti-gīta-vadyam' pūjopahāra-pradāna-pūrvaka-caraṇa-vandanasya dṛṣṭatve'pi śrīdāma-subalādinām sakhya-bhāvasyāśaithilyam | tasya tasya śrutatve'pi vrajābalānām madhura-bhāvasyāśaithilyam | tathaiva vraja-rāja-kṛta-tad-āsvāsana-vākya'ir' vrajeśvarya' api nāsti vātsalya-śaithilya-gandho'pi pratyuta dhanyaivāham' yasyāyam' mama putraḥ parameśvara' iti manasy' abhinandane putra-bhāvasya dārḍhyam' eva | yathā prakṛtyā' eva mātuḥ putrasya pṛthvīsvaratve sati tat putra-prabhāvaḥ sphīta evāvabhāti | evam' dhanyā' eva vyaṁ yeṣām' sakhā' ca parameśvara' iti yāsām' preyān' parameśvara' iti sakhānām' preyasīnām' ca sva-svabhāva-dārḍhyam' eva jñeyam' | kim' ca samyoge sati aiśvarya-jñānam' na samyag' avabhāsatē samyogasya' śaityāt' candra-tāpa-tulyatvāt' virahe tv' aiśvarya-jñānam' samyag' avabhāsatē virahasyauṣṇyāt' sūrya-tāpa-tulyatvāt' | tad' api hīt-kampā' sambhrama-darādy-abhāvan' naiśvarya-jñānam' | yad uktam—

mṛgayur' iva kapīndram' vivyadhe lubdha-dharmā
striyam' akṛta virūpām' strī-jitaḥ kāma-yānām' |
balim' api balim' attvāveṣṭayad' dhvāñkṣa-vad yas
tad' alam' asita-sakhyair' dustyajas' tat-kathārthaḥ || [bhā.pu. 10.47.17] iti |

atra vrajaukasār' govardhana-dhāraēāt' pūrva' klīṅā ēvara' iti jdāna' nāsē | govardhana-dhāraṇa-varuṇa-loka-gamanānantara' tu klīṅe'o'yam' ēvara' eveti' jdāne'py' ukta-prakāreṇa' guddhar' mādhyam-jdānam' eva pūrēam' | varuṅā-vākyaenoddhava-vākyaena' ca sākñād' ēvara-

jdāne'pi **yuvār na naṁ sutāv** iti vasudeva-vākyavat vrajeçvarasya na me putraṁ kīñēa iti manasya
api manāg api noktiṁ grūyate iti tasmād vrajasthānār sarvathaiḥ ca dūddham eva mādhyaya-
jdānār pūrēaḥ purasthānār tv aigvarya-jdāna-migraḥ mādhyaya-jdānār pūrēam ||5||

nanu, pure vasudeva-nandanaṁ grékīñēo'yam **ēçvara** eva iti nara-līlātve'pi jānāty eva yathā
tathaiḥ nanda-nandanaṁ kīñēaṁ **svam** **ēçvarat**vena vraje jānāti na vā ? yadi jānāti tadā dāma-
bandhanādi-**lēçyār mātī**-bhīti hetukāśru-pātādikaḥ na ghaṭate | tadādīkam anukaraḥam eveti
vyākhyā tu manda-matīnām eva na tv abhijna-bhaktānām | tathā vyākhyānasyābhijjātva-
sammataṭve—

gopy ādade tvayi kṛtāgasi dāma tāvad
yā te daśāśru-kalilāñjana-sambhramākṣam |
vaktram ninīya bhaya-bhāvanayā sthitasya
sā mām vimohayati bhīr api yad bibheti || [bhā.pu. 1.8.31]

ity uktavatyār kuntyār moho naiva varēyeta | tathā hi bhē api yad bibheti ity uktyaiḥ kuntyā
atrasvarya-jdānār vyaktēbhūtar bhaya-bhāvanayā sthitasya ity antar-bhayasya ca tayā
satyatvam evābhimatam | anukaraṇa-mātratve jdāte tasya moho na sambhaved iti jdēyam |
yadi ca svayam īçvaratvena na jānāti tadā tasya nitya-jdānānanda-ghanasya nitya jdānāvaraēaḥ
kena kītam iti | atrocyate, yathā saśāra-bandhe nipātya duḥkham evānubhāvayitūr māyā-vīrtir
avidyā jēvanār jdānam āvlēoti yathā ca mahā-madhura-śrī-kīñēa-līlā-sukham anubhāvayitūr
guēātēānār grékīñēa-parivārēaḥ vrajeçvary-ādēnār jdānār cic-chakti-vīrtir yoga-māyāvāvlēoti
tathaiḥ śrī-kīñēam ānanda-svarūpam apy ānandātiçayam anubhāvayitūr cic-chakti-sāra-vīrtiṁ
premaiva tasya jdānam āvlēoti | premēas tu tat-svarūpa-çaktitvat tena tasya vyāpter na dosaṁ |
yathā hy avidyā-sva-vīrttyā mamatayā jēvaḥ duḥkhatum eva badhnāti; tathā daēñānyā-
janasya gātra-bandhanār rajjū-nigañādinā mānanēya-janasyāpi gātra-bandhanam anargha-
sugandha-sūkrīma-kaccukonēēādinā; ity avidyādheṇo jēvo duḥkhē premadhēnaṁ grē
kīñēo'tisukhē | kīñēasya premāvaraēa-svarūpaṁ sukha-viçēna-bhoga eva mantavyaṁ, yathā
bhīgasya kamala-konāvaraēa-rūpaṁ | ata evoktar **nāpaiñī nātha hīdayāmburuhāt sva-pūrsām**
[bhā.pu. 3.9.5] iti, **praṇaya-raçanayā dhītāēghri-padmaṁ** [bhā.pu. 11.2.55] iti ca |

kī ca, yathaiḥ vidyayā sva-tāratamyena jdānāvaraēa-tāratamyāt jēvasya padca-vidha-kleśa-
tāratamyār vidhēyate tathaiḥ premēapi sva-tāratamyena jdānaiçvaryādy-āvaraṇa-tāratamyāt
sva-viñayāçrayayor ananta-prakāraḥ sukha-tāratamyār vidhēyate iti | tatra kevala-prema-śrī-
yaśodādi-niñhāṁ sva-viñayāçrayau mamatā-raśanayā nibaddhya paraspara-vaśībhūtau
vidhāya jdānaiçvaryādīkam āvlītya yathādhiḥ sukhatyati na tathā devākyādi-niñho
jdānaiçvarya-migra iti | tasmāt tāsār vrajeçvary-ādēnār sannidhau tad-vātsalyādi-prema-
mugdhaṁ grékīñēaṁ **svam** **ēçvarat**vena naiva jānāti | yat tu nānā-dānava-davānalādy-
utpātāgama-kāle tasya sārvañdyār dīñār tat khalu tat-tat-prema-parijana-pālana-prayojanikayā
līlā-çaktyaiḥ sphuritar jdēyam |

kī ca, maugdhyā-samaye'pi tasya sādḥaka-bhakta-paricaryādi-grahāēe sārvañdyam acintya-
sakti-siddham iti prak pratipāditam | tad evaḥ vidhi-mārga-raga-mārgayor viveka aiśvarya-
mādhyayayor viveka aiśvarya-jdāna-mādhyaya-jdānayor vivekaç ca darçitaṁ | **svakēyā**-
parakīyātvyayor vivekas tu ujjala-nīlamanī-vyākhyāyār vistārīta eva | atra vidhi-mārgēna

rādhā-kīñēayor bhajane mahā-vaikuṅṭha-stha-goloke khalv avivikta-svakīyā-parakīyā-bhāvam
aiśvarya-jdānaḥ prāpnoti | madhura-bhāva-lobhīte sati vidhi-mārgeṣu bhajane dvārakāyār grē
rādhā-satyabhāmāyor aikyāt satyabhāmā-parikaratvena svakīyā-bhāvam aiśvarya-jdāna-miśra-
mādhurya-jdānaḥ prāpnoti | raga-mārgeṣu bhajane vraja-bhūmau śrī-rādhā-parikaratvena
parakīyā-bhāvaḥ guddha-mādhurya-jdānaḥ prāpnoti | yadyapi grērādhikā śrī-kīñēasya
svarūpa-bhūtā hlādinēçaktiḥ tasyā api grēkīñēa eva tad api tayor lēā-sahitayor evopāsyātvar
na tu līlā-rahitayoḥ | lēāyār tu tayor vraja-bhūmau kvāpy ārnā-çāstre dāmpatyār na
pratipāditam iti śrī-rādhā hi prakāṭaparakāṭa-prakaçayoḥ parakēaiva iti sarvārtha-nīkārṇa-
sāekñepaḥ ||6||

atha rāgānugā-bhakti-majjanasyānārtha-nivṛtti-niṣṭhā-rucy-āsakty-antaram prema-
bhūmikārūḍhasya sāksāt-svābhīṣṭa-prāpti-prakārah pradarśyate | yathojjvala-nīlamanau—

tad-bhāva-baddha-rāgā ye janās te sādhanē ratāḥ |
tad-yogyam anurāgaugham prāpyotkanṭhānusārataḥ |
tā ekaśo'thavā dvi-trāḥ kāle kāle vrajē'bhavan || [u.nī. 3.48-9]

anurāgaugham rāgānugā-bhajanautkanṭhyam na tv anurāga-sthāyinaṁ sādhanā-
dehe'nurāgotpatty-asambhavāt | vrajē'bhavann iti avatāra-samaye nitya-priyādyā yathā
āvīrbhavanti tathāiva gopikā-garbhe sādhanā-siddhā api avīrbhavanti | tataś ca nitya-siddhādi-
gopinām mahā-bhāvavatīnām saṅga-mahimnā darśana-śravaṇa-kīrtanādibhiḥ sneha-māna-
praṇaya-rāgānurāga-mahā-bhāvā api tatra gopikā-dehe utpadyante | pūrva-janmāni sādhanā-
dehe teṣāṁ utpatty-asambhavāt | ata eva vrajē kṛṣṇa-preyasīnām asādhāraṇāni lakṣaṇāni | yad
uktam—

gopinām paramānanda āsīd govinda-darśane |
kṣaṇam yuga-śatam iva yāsām yena vinābhavat || [bhā.pu. 10.19.16] iti |

truṭir yugāyate tvām apaśyatām [bhā.pu. 10.31.15] ity ādi ca |

kṣaṇasya yuga-śatāyamānatvaṁ mahā-bhāva lakṣaṇam | nanu, prema-bhūmikārūḍhasya
sādhakasya deha-bhaṅge saty eva prakāṭa-prakāṣe gopī-garbhāj janmanā vinā eva gopikā-
deha-prāptau satyām tatraiva nitya-siddha-gopikā-saṅgodbhūtānām snehadīnām bhāvānām
prāptiḥ syād ity evam kim na brūṣe | maivam | gopī-garbhāj janmanā vinā iyam sakhī kasya
putrī kasya vadhūḥ kasya strī ity ādi nara-līlātā vyavahāro na sidhyet | tarhy aprakāṭa-prakāṣa
eva janmāstīti cen, naivam | prapañcāgocarasya vṛndāvanīya-prakāśasya sādhanānām
prapañcika-lokānām ca praveśa-darśanena siddhānām eva praveśa-darśanena jñāpitāt kevala-
siddha-bhūmitvāt snehādayo bhāvās tatra sva-sva-sādhanaḥ api tūrṇam na phalanti, ato
yogamāyayā jāta-premaṇo bhaktās te prapañca-gocare vṛndāvāna-prakāṣe eva śrī-kṛṣṇāvatāra-
samaye niyante tatrotpatty-anantaram śrī-kṛṣṇāṅga-saṅgāt pūrvam eva tat-tad-bhāva-siddhy-
artham | tatra sādhanā-bhaktānām karmī-prabhṛtīnām siddha-bhaktānām ca praveśa-
darśanenaivanubhūyate sādhanā-bhūmitvaṁ siddha-bhūmitvaṁ ca |

nanu, tarhy etāvantaṁ kālāṁ taiḥ paramotkanṭhair bhaktaiḥ kva sthātavyam | tatrocya
sādhakā-deha-bhaṅga-samaye eva tasmai premavate bhaktāya cira-samaya-vidhṛta-sāksāt-
sevābhilāṣa-mahotkanṭhayā bhāgavata-kṛpayaiva sa-parikarasya svasya darśanam tad-

abhilaṣaṇīya-sevādikaṁ ca labdha-snehādi-prema-bhedayāpi sakṛd dīyate eva yathā
nāradāyaiva | cid-ānandamayī gopikā-tanuś ca dīyate | saiva tanur yoga-māyayā vṛndavānīya-
prakāṣa-prakāṣe kṛṣṇa-parivāra-prādurbhāva-samaye gopī-garbhā udbhāvyate | nātra kāla-
vilamba-gandho'pi | prakāṣa-līlāyā api vicchedābhāvat | yasminn eva brahmāṇḍe tadānīm
vṛndavānīya-līlānām prakāṣyaṁ tatraivāsyām eva vraja-bhūmau ataḥ sādṛhaka-premi-bhakta-
deha-bhaṅga-sama-kāle'pi sa-parikara-śrī-kṛṣṇa-prādurbhāvaḥ sadaivāsti iti bho bho
mahānurāgi-sotkaṇṭha-bhaktāḥ ! mā bhaiṣṭa susthirās tiṣṭhata svasty evāsti bhavadbhya
iti ||7||

līlā-vilāsenā bhakti-mañjarī-lolupaline |
maugdhya-sārvajānīya-nidhaye gokulananda te namaḥ ||
dadāmi buddhi-yogaṁ taṁ yena mām upayānti te |
ity uvāca prabho tasmād etad evāham arthaye ||
gopī-kucālaṅkṛtasya tava gopendra-nandana |
dāsyāṁ yathā bhaved evaṁ buddhi-yogaṁ prayaccha me ||

ye tu rāgānugā-bhaktiḥ sarvathāiva sarvadaiva śāstra-vidhim atikrānta eva iti bruvāte ye
śāstra-vidhim utsṛjya yajante śraddhayānvitaḥ | iti [vidhi-hīnam asṛṣṭānnam](#) [gītā 17.13] ity
ādi-gītokter grāham arhanto muhur utpātānubhūtavanto'nubhāvanto'nubhaviṣyanti cety
alam ati vistarena ||8||

hanta rāgānugā-vartma durdarśam vibudhair api |
paricinvantu sudhiyo bhaktāś candrikayānayā ||9||

iti mahāmāhopadhyāya-śrīmad-viśvanātha-cakravartī-mahāśaya-viracita-
rāga-vartma-candrikā samāpta |

--o)0(o--